

Павло Горішній

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СУБОТОВІ

Село Суботів розташоване на правому березі річки Тясмин на відстані 8 км від м. Чигирин. Про час його заснування ніяких відомостей немає. Відомо тільки, що вже на початку XVII ст. Суботів як хутір входить до складу чигиринського староства і стає власністю козацького сотника Михайла Хмельницького — батька майбутнього гетьмана.

За часів Богдана Хмельницького Суботів, ставши любимою резиденцією гетьмана, починає розростатися. Тут було збудовано вітряки й водний млин, на річці Субочі створено кілька ставків. Богдан Хмельницький мав велику пасіку, конюшні, які часто відвідував. У центрі села стояла дерев'яна церква — Михайлівська.

Укріплений двір Богдана Хмельницького знаходився на підвищеному місці, захищеному з півночі заплавами Тясмина та болотами, а зі сходу і заходу крутими схилами пагорба.

Як свідчить Павло Алеппський, двір був обнесений двома рядами валів і ровом. Залишки валів у північно-західній частині замчища збереглися до наших днів і були досліджені нами в 1970—1971 рр., а також у 1992 році.

Замок Хмельницького в Суботові був обнесений дерев'яними стінами й вежами. Посеред двору стояв кам'яний палац гетьмана, руїни якого залишалися до 1830 р., коли їх розібрали для будівництва Медведівського монастиря¹. Ці руїни замалював Т. Г. Шевченко, а в 1826 р. їх замалював художник Сплетсер.

Поруч з палацем Богдана Хмельницького розташувалися будинки козацької старшини, житла прислуги та різні господарські споруди.

В 1653 р. у Суботові Богдан Хмельницький збудував другу церкву — Іллінську, яка стала його усипальницею та, згідно з деякими історичними джерелами, й усипальницею його сина Тимоша.

Церква прекрасно збереглася до наших днів. Історичне значення цієї пам'ятки доповнюється її мистецькою цінністю.

Вона є класичним взірцем національної української архітектури середини XVII ст. Тут добре збереглися всі основні риси у плануванні, пропорціях та вбранстві, характерні для стилю так званого українського барокко. Але ззовні та всередині пам'ятка зазнала деяких доробок і руйнівних дій часу. Тут також були проведені архітектурно-археологічні дослідження, а одержані під час розкопок матеріали допомогли реставрувати первісний вигляд церкви.

Археологічні дослідження в Суботові розпочато Слов'янською експедицією у 1970 р. Її очолював к. і. н. Р. О. Юра. До складу експедиції входили к. і. н. М. п. Кучера, консультант, д. і. н. В. Й. Довженок, архітектор С. К. Кілессо, антрополог С. І. Круц. У наступні роки до неї входили к. і. н. П. А. Горішній, молодші наукові співробітники В. К. Гончаров та С. О. Беляєва.

Археологічні дослідження здійснювались у зв'язку з рішенням уряду Української РСР створити в Суботові й Чигирині історико-меморіальний комплекс, пов'язаний з Визвольною війною українського народу середини XVII ст. та життям і діяльністю видатного державного діяча і полководця, гетьмана Богдана Хмельницького. Перший етап досліджень був здійснений у 1970—1973 рр. Після тривалої перерви археологічні дослідження в Суботові були продовжені в 1989—1992 рр. у зв'язку з рішенням Ради Міністрів Української РСР про створення Чигиринського історико-культурного заповідника на честь 400-річчя з дня народження гетьмана Богдана Хмельницького.

Завданням експедиції 1970—1973 рр. та 1989—1992 рр. було виявлення решток палацу Богдана Хмельницького та житлово-господарських комплексів, розташованих на замковому подвір'ї, вивчення оборонних споруд Суботівського замчища, дослідження підземної частини Іллінської церкви, а також пошуки резиденції Богдана Хмельницького в м. Чигирині та дослідження там залишків оборонних споруд. З цією метою була створена Чигиринська археологічна експедиція — керівник к. і. н. П. А. Горішній та Суботівський загін цієї експедиції, який очолює д. і. н. М. П. Кучера.

В 1970 р. Слов'янська експедиція досліджувала територію замчища. З цією метою було закладено 12 траншей і один шурф. У культурному шарі було виявлено уламки посуду XVII ст., кістки тварин. На глибині 0,8 м поряд з пізньосередньовічною керамікою траплялись уламки давньоруського посуду (XI ст.) та фрагменти ліпного посуду доби бронзи. В траншеях 1—2 знайдені уламки жолобкової цегли та фрагменти поливної черепиці XVII ст. із зеленою поливою.

В траншеї 3 виявлено яму, в заповненні якої знайдено велику кількість фрагментів посуду XVII ст., уламок керамічного світильника, фрагмент черепиці із зеленою поливою та залізну підківку від чобота. В усіх траншеях траплялися фрагменти посуду доби бронзи та кістки домашніх і диких тварин. У траншеї 4 знайдено виключно пізньосередньовічний матеріал — уламки посуду XVII ст., залізну пряжку, ніж, точильний брусок, фрагменти скляних посудин гутного виробництва. Часто траплялись пічні керамічні кахлі з рельєфним геометричним та рослинним орнаментом. У різних траншеях відкрито кілька ям, заповнених матеріалом XVII ст. та доби бронзи. В деяких ямах просліджено залишки будівельних матеріалів та кам'яних кладок, розібраних місцевими жителями для власних потреб. Так, на городі місцевого жителя Свирида Коваленка під час спорудження погребя господарем садиби було вибрано кладку древнього фундаменту, що мав форму квадратного стовпа (2 м × 2 м). Можливо, що це була підземна частина або фундамент оборонної вежі. В східній частині цієї траншеї було виявлено верхній зріз ще одної кладки кам'яного фундаменту шириною 1 м, який ішов у північно-східному напрямку, виходячи за межі траншеї. Як з'ясувалося пізніше, фундамент мав довжину 1,75 м, ширину 1 м і висоту 1,1 м. Він був викладений з невеликих брил каменю-пісковіку на глиняному розчині. Північний торець фундаменту мав вертикальний зріз. Це свідчить про те, що далі він не продовжувався. Східна стінка фундаменту вертикальна, західна дещо розширюється донизу. Поблизу південного торця фундаменту на рівні його верхнього зрізу лежало п'ять цеглин XVII ст. жолобками донизу. Під час розчистки фундаменту виявлено уламки пізньосередньовічного посуду. Отже, фундамент можна датувати XVII ст.

З метою визначення первісних форм і розмірів ровів замчища, які зараз повністю запливли, в північній його частині на терасовидній площадці між залишками валів було закладено дві траншеї. На глибині понад 1 м у заповненні рову залягав матеріал виключно XVII ст. Це фрагменти посуду, пічних кахлів, черепиці і цегли XVII ст. Дно рову виявлено на глибині 3,3 м. Зовнішній схил рову був пологий, внутрішній — східчастий, ширина рову становить 7 м.

Вдалося також простежити будову зовнішнього валу. В його насипу виявлені зотлілі дубові деревини, що лежали вздовж і поперек насипу валу. В насипу траплялись уламки посуду XVII ст.

Отже, встановлено, що всередині зовнішнього валу знаходилися дерев'яні конструкції — зруби.

Експедиція провела дослідження і всередині Іллінської церкви. Під сучасною дерев'яною підлогою траплялись невеликі камені пісковика, уламки сучасної й жолобкової цегли, фрагменти керамічного посуду XVII ст., кістки тварин. Фундамент біля північної стіни церкви залягав на глибину 1,3 м.

На відстані 0,5 м від північної стіни церкви, на глибині 1,45 м відкрито поховання дорослої людини в дерев'яній труні. Могильна яма, яка чітко простежувалася на східній стінці розкопу, не перерізала шару будівельного сміття, що свідчить про відносно давнє походження поховання. Від труни залишилася лише дерев'яна труха по її контурах. Скелет належав людині похилого віку (65—70 років). Покійник орієнтований головою на Захід. Ліва рука зігнута в лікті, кисть лежить на грудях. Права рука також зігнута в лікті, але кисть лежить на правому плечі. Череп лежить трохи боком. На животі покійника збереглися шматочки івової матерії, можливо, рештки пояса. Будь-якого іншого інвентарю при покійнику не виявлено².

На відстані 1 м на південь від першого поховання, на глибині 1,6 м було виявлено друге поховання. Воно належало дорослій людині середнього віку (45—50 років). Дерево, з якого зроблена труна, також зотліло, але не так сильно як у першому похованні. Розміри труни становлять 0,5 × 1,7 × 0,35 м. Покійник орієнтований головою на Захід. Кисті обох рук лежать на грудях, череп лежить на боці, на ньому збереглися залишки волосся. Під лівим стегном покійника на дні труни лежав невеличкий шматочок зотлілої тканини. Це все що, уціліло від одягу покійника.

В 1971 р. під час розкопок в Іллінській церкві біля північної абсиди на глибині 1,9 м було виявлено ще одне поховання в зотлілій дерев'яній домовині. Поховання орієнтоване на Схід. Належить чоловікові 40—45 років, збереглося погано. Біля нього знайдено хрестик із шкіри. Більше ніякого супроводжуючого матеріалу не виявлено.

В церкві було закладено ще один розкоп між вівтарем та напівколоною під південною стінкою, на глибині 0,8 м при зачистці виявлені контури ями. При поглибленні її на глибині 1,7 м знайдено частину обгорілої дубової дошки розміром 0,5 × 0,12 м. Дошка походить, можливо, від домовини. Тут же знайдено шматок майже зотлілої шовкової матерії, а в проломі фундаменту — кістку з людського ребра. Зачисткою встановлено, що це поховальна яма, розміри якої 2,3 × 0,7 × 0,50 м, і що тут знаходилося поховання, яке пізніше було пограбовано і викинуто.

В фундаменті є два проломи, через які сюди проникли грабіжники і, ймовірно, через них домовину було витягнуто

наверх. Про це свідчать знахідки на дні ями та в проломі (кістка з людського скелета, фрагмент матерії, а також дошка з труни).

За всіма ознаками відкриті в північно-західній частині церкви поховання не є останками похованого тут Богдана Хмельницького. Найімовірніше вони належать представникам козацької старшини. Отже, Іллінська церква була усипальницею не лише гетьмана і його родини, а, можливо, й інших військових та державних українських діячів XVII ст. Не виключено також, що в церкві могли бути поховані й представники православного духовенства.

Слід підкреслити, що про існування в Іллінській церкві поховань, крім Богдана Хмельницького, до розкопок не було відомо.

Лишається не з'ясованим, кому належало поховання, яке було пограбоване й викинуте з поховальної ями, розчищеної між вівтарем та напівколонною біля південної стіни церкви.

У «Чернігівському літописі» XVIII ст. було вміщено відомості, що в 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чернецького, тіло Богдана і тіло його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини³. Можливо, ця тепер порожня поховальна яма має пряме відношення до тих трагічних подій. Проте для ствердження цього не вистачає додаткових матеріалів.

Під час досліджень всередині церкви було відкрито залишки надземного житла XI ст., заглибленого в материк на 0,35 м. У заповненні знайдемо уламки жорна з червоного пісковика, уламки давньоруського посуду XI ст. та кістки тварин. Тут знайдено також шиферне пряслице, а в господарській ямі житла стояв великий горщик XI ст.

Отже, вдалося встановити, що під Іллінською церквою знаходяться залишки наземного житла XI ст., яке загинуло, очевидно, в результаті пожежі. Давньоруська кераміка була також знайдена і на замчищі. Це уточнює наші уявлення про поширеність давньоруських поселень на південь від річки Росі, яка вважалася рубежем давньоруської людності в X—XIII ст. Давньоруські матеріали і поселення були виявлені археологами і на півдні, поблизу гирла Дніпра.

При дослідженні вівтаря Іллінської церкви трапились уламки поливних черепиць та два фрагменти круглого віконного скла. В східній частині вівтаря знайдено ще два уламки поливних черепиць, чотири фрагменти круглого віконного скла.

Одержані під час розкопок церкви матеріали (жолобкова цегла, полив'яна черепиця, різнокольорове скло, окремі архітектурні деталі тощо) були використані при реставрації церкви і дали можливість відтворити її первісний вигляд. За зразками

знахідок XVII ст. були замовлені й виготовлені аналогічні матеріали, які використано при реставрації Іллінської церкви в 1975—1980 рр.

В наступних польових сезонах на замчищі було відкрито залишки ще кількох споруд XVII ст. Так, у центрі замку виявлено яму, з якої місцеві жителі вибрали кам'яну кладку якоїсь споруди. Вона була заглиблена в землю на глибину 2,5 м від сучасної поверхні. Частина кладки збереглася. Для неї було використано сірий та коричнево-зелений піщаник. Змурована кладка на глиняно-вапняному розчині, який добре зберігся до наших днів. У плані кладка має прямокутну форму розміром 2,5 × 2,5 м. Характер кладки, матеріалу та розчину ідентичний кладці фундаментів і стін Іллінської церкви, що дозволяє її датувати XVII ст. Можливо припустити, що вона споруджена водночас із церквою.

При проведенні подальших розкопок виявлено ще дві аналогічні кладки на глибині 50 см від сучасної поверхні. Вони розташовані одна від одної на відстані 2,2 метра. Поруч знайдено яму, з якої, за словами місцевих старожилів, також було вибрано камінь для господарських потреб.

Виявлені рештки кам'яних кладок належали якійсь великій споруді. Можливо припустити, що це була оборонна або в'їзна вежа на Суботівське подвір'я гетьмана Богдана Хмельницького.

За висновками архітекторів, ця кладка служила фундаментом великої кам'яної споруди на садибі Богдана Хмельницького, може, частини галереї чи дзвіниці.

Поруч із цими кладками вдалося розчистити землянку чи якесь господарське приміщення. Його розміри 6,5 × 5,5 метра. У землянку вів похилий вхід під кутом 45 град. Розміри входу 2,85 × 3,0 м. При розчистці в заповненні траплялась кераміка XVII ст., бита цегла, фрагменти пічних кахлів. Рівня підлоги досягнуто на глибині 2 м 40 см. На долівці виявлено велику кількість горілого дерева, скупчення каменів. У невеличкому заглибленні на підлозі знайдено фрагмент глиняної миски світложовтого кольору з розписом по верхньому краю коричневою фарбою. Ця посудина теж датується XVII ст. Остаточна глибина підлоги в землянці зафіксована на рівні 2,8 м від сучасної поверхні.

На замчищі було знайдено рештки печі, а саме її черинь. При розчистці виявилось, що в черинь були покладені і вмазані глиною фрагменти древньоруської кераміки. При реставрації цієї кераміки було відтворено два горщика X—XI ст. Очевидно,

на цьому місці стояло давньоруське житло, яке було знищено, а частина його печі збереглася під поверхнею до наших днів.

Влітку 1990 р. у південно-західній частині замчища було закладено розкоп на місці залишків палацу Богдана Хмельницького, руїни якого існували ще в середині XIX ст. і відомі нам з малюнків Т. Г. Шевченка.

Головний обсяг робіт тут пов'язаний з вибіркою землі та розчисткою фундаменту. На кінець липня фундамент було відкрито повністю. Він становить собою майже чотирикутну в плані споруду з боками, орієнтованими по сторонам світу. Викладений з оброблених плит піщаника, природних кам'яних глин та цегли. Найпотужніша північна стіна товщиною до 2,9 м, а також південна — до 2,3 м; західна та східна — 1,3—1,4 м. Довжина стін: північної — 11,1 м; південної — 11,2 м; західної — 9,7 м; східної — 10,1 м. Внутрішня частина становить прямокутник розмірами 8,3 м (північна стіна) x 5 м (західна стіна).

У південній стіні збереглися чотири ніші глибиною 1,4—1,5 м, шириною 0,4 м, посередині розчищена виїмка шириною 1,5 м, в якій кладка викладена під кутом.

Залишки двох заглиблень простежуються і на західній стінці (1,2 x 0,8 м).

Північна стінка має дві перерви — у східній частині та посередині, де виділяється прибудова до стіни, очевидно, залишки входу. Додаткові дослідження, які були проведені вже у серпні, показали, що ця прибудова завширшки 1,5 м відходить від стіни на 0,9—1,1 м, від західної стіни вона знаходиться на відстані 5 м. Найгірше збереглася східна стіна.

У серпні було закладено ще два розкопи. Перший — перпендикулярно до північного муру башти з метою простежити прибудову до цієї стінки. Але у бровку вона заглиблювалась лише на 0,5 м. На всякий випадок розкоп продовжували у північному напрямку і далі — у довжину на 5 м, завширшки 2,5 м і на глибину до материкового льосу. Залишків будівельних споруд тут виявлено не було. Тому продовжувати розкоп у цьому напрямку далі було недоцільно, оскільки через кілька метрів вже починається обрив. У землі знаходилося каміння та будівельне сміття, невеликі уламки кераміки тощо.

Другий розкоп прирізався перпендикулярно до того розкопу, який у червні 1990 р. вів В. І. Клочко — там, де було виявлено слов'янське житло, на північ від нього. Розкоп мав у довжину — 10 м, завширшки — 4 м, глибина — до льосу. Залишків будівельних споруд знайдено не було.

Отже, відкриті нами залишки фундаментів, найімовірніше, є залишками палацу Богдана Хмельницького в Суботові. Це одна з найбільших споруд, відкритих археологами на замчищі.

При вивченні матеріалів з історії резиденції Б. Хмельницького в Суботові, в Інституті ЦНБ НАН України вдалося знайти досі невідомі обміри планів фундаменту, а точніше — льоху під будинком гетьмана, зроблені в 1854 р. відомим етнографом та істориком, доктором медицини Де ля Флізом⁴. Аналіз обмірів показав, що будинок Богдана Хмельницького багато чим нагадував добре відомі кам'яниці — тогочасні житла козацької старшини. Згідно обмірів, будинок мав розміри в плані 13,4 × 10,1 м (чільний фасад мав у довжину 6 1/3 сажнів) і являв собою відомий тип української хати «на дві половини». Майже навпіл її ділили сіни, з яких можна було потрапити по один бік до двох покоїв, що використовувались як житло, а по другий — до великої світлиці для офіційних прийомів та сімейних свят. Один вхід вів до підвалу, де зберігалися припаси. Він розміщувався в торці будинку, а другий — під ганком.

Слід зазначити, що обміри відкритих археологічною експедицією залишків фундаментів майже співпадають з обмірами Де ля Фліза. Виявлено також і один вхід, що зафіксований в торці будинку, в північно-західній частині.

Серед інших джерел, де є описи будинку Богдана Хмельницького, заслуговує на увагу праця Пантелеймона Куліша «Михайло Чернишенко или Малороссия восемьдесят лет назад» (1842 р.) Тут він змальовує будинок сотника Черниша, споруджений у його Воронезькій фортеці на зразок суботівської будівлі Богдана Хмельницького.

П. Куліш у своїй праці спирався на певні історичні документи. Тому ці описи вражають окремими деталями й подробицями. Очевидно, автор, побувавши на руїнах в Суботові, збагатив свою працю новими матеріалами⁵. Детально про це пише С. К. Кілессо у вищезгаданій праці⁶.

В описах будинку, зокрема, говориться, що будинок Б. Хмельницького було вкрито зеленою полив'яною, або, як тоді її називали, «муровленою» черепицею типу «бобровий хвіст», а в приміщеннях стояли кахляні печі. В світлиці стояла піч, прикрашена кахлями із зображенням козака на коні. Під час розкопок вдалося знайти уламки черепиці типу «бобровий хвіст» із зеленою поливою, а також пічні кахлі без поливи з рельєфним зображенням козака на коні, що так пасувало до войовничої вдачі господаря, а також кахлі з вигаданим рослинним та геометричним орнаментом.

Отже, цілком вірогідно, що знайдені на замчищі археологічні матеріали походять із суботівського будинку Богдана Хмельницького.

Серед іншого археологічного матеріалу у великій кількості траплялася пізньосередньовічна кераміка. Кераміка XVII ст. різноманітна. Вона включає кухонно-столовий посуд та архітектурно-декоративну кераміку.

Асортимент посуду досить широкий: горщики, кришки, макітри, сковороди, кухлі, глечики, миски, блюда, сільнички, тарілки тощо — такий неповний перелік глиняного посуду із Суботова⁷.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена насамперед кахлями. Суботівські кахлі, знайдені під час розкопок, збереглися лише в уламках. Всі вони коробчасті, виготовлені з червоної глини з домішкою піску, зрідка з додатком сухої глини і залізистих включень. Для їх виробництва використовувалися дерев'яні або глиняні форми. Орнамент рельєфний, геометричний чи рослинно-геометричний. Траплялись кахлі, вкриті зеленою поливою.

Суботівські кахлі досить різноманітні, вони включають всі види, необхідні для архітектурно-декоративного оформлення печі XVII ст.: лицьові, кутові, карнизні, поясні та коронки. Орнамент кахлів виконаний за допомогою різних штампів. Окрема група кахлів відрізняється орнаментом, виконаним у народних традиціях різблення по дереву. На цих кахлях орнамент являє собою геометричний мотив з прямих ліній або таких, що перетинаються. Деякі кахлі прикрашені розетками у колі, ромбами, трикутниками, стилізованим зображенням соняшників, квіток, хрестів та ін.

Заслуговує на увагу фрагмент кахлі з дуже цікавою і рідкісною на Україні композицією геральдичного характеру. Про це йшлося вище. Тут зображено вершника з шаблею в руці, який сидить на коні. Цей сюжет набув поширення як гербовий у XIV—XV ст. у Литві й Білорусії. На Україні подібний зразок виявлено в Кам'янці-Подільському.

На суботівській кахлі цей мотив набув місцевої манери виконання. По кутах зображено завіси — прийом, характерний для парадного портретного живопису. Можливо, цим майстер хотів підкреслити відтворення на кахлі портрета певної особи, можливо, навіть власника замку — Богдана Хмельницького.

Серед керамічних виробів у Суботіві траплялися фрагменти світильників, уламки козацьких люльок. Знайдено уламки круглого віконного скла, скляного посуду гутного виробництва.

Вироби з металу представлені підківками до чобіт, фрагментами ножів, кресалами, замками та іншими побутовими речами. Знайдено також польську монету XVII ст.

Крім об'єктів XVII ст., у межах садиби виявлено культурні залишки більш давнього часу: напівземлянкові житла з численною слов'янською керамікою IX—X ст., речі ранньозалізного віку та доби бронзи. У зв'язку з цим виникає припущення про те, що батько Богдана Хмельницького під садибу обрав городище раннього залізного віку, на якому ще зберігалися вал і рів з напільного боку і в західній частині замчища. Поперечним розрізом сучасної вулиці, що проходить під валом по південному краю замчища, було відкрито внутрішню частину оборонного рову, який захищав садибу з напільного боку. На ескарпованому схилі замчища знайдено рештки насипу валу, скріпленого дерев'яними конструкціями.

Заселення мису слов'янами в IX—X ст. також свідчить на користь наявності на ньому укріплень.

У польовому сезоні 1991 р. було проведено розкопки біля північно-західного кута замчища за 7 м від північно-східного кута розкопу 1990 р., де були відкриті фундаменти палацової споруди XVII ст. Тут на різній глибині зустрічались уламки пічних кахлів і посудин пізнього середньовіччя, поодинокі знахідки раннього залізного часу, а також окремі уламки посудин багатоваликової кераміки доби бронзи. При поглибленні розкопу чітко визначилися контури великої заглибленої в землю споруди овальної форми. Вона була орієнтована з південного заходу на північний схід. У цьому напрямку її відкрито на довжину 15 м, а по ширині вона займала 8 м.

У розкритій частині в північно-західному краю споруди виявлено чотири входи на відстані 1,5—2,0 м один від одного. Котлован споруди заглиблений у світло-жовтому плесі. Стінки котловану не вертикальні, а дещо нахилені назовні. Долівка відкритої споруди нерівна, заглиблена на 1,0—1,7 м від сучасної поверхні, перекрита перемішаним сірим ґрунтом з вкрапленнями гумусу та жовтого суглинистого лесу.

Споруда до кінця не досліджена і для визначення її призначення ми не маємо достатніх підстав. Тим більше, що аналогів до неї невідомо, яких-небудь ознак опалювальних пристроїв у споруді не знайдено. Знахідок, які належать безпосередньо до споруди, тобто, які залишилися на долівці приміщення під час його функціонування, не виявлено. У ямах на долівці також не знайдено будь-яких речей, які могли знаходитись тут напередодні руйнування споруди.

Отже, відсутність матеріалу не дає змоги встановити призначення даної споруди.

Судячи з овальної форми, наявності кількох входів та незвичного внутрішнього планування, це була споруда типу куреня. Вона могла призначатись для перебування тут осіб, які несли вартову службу чи виконували інші обов'язки, пов'язані з існуванням гетьманської садиби⁸.

Отже, в результаті багаторічних досліджень на замчищі Богдана Хмельницького в Суботіві відкрито залишки житлових, господарських та оборонних споруд. Одержано важливі матеріали, які будуть використанні для створення музейної експозиції на замчищі до 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького.

Зараз на замчищі ведеться підготовка до консервації й реставрації відкритих споруд. Передбачається впорядкування всієї території, музеєфікація розкопаних залишків споруд XVII ст.

Ведеться робота по створенню пам'ятника Богдану Хмельницькому, який буде встановлено на його садибі в Суботіві.

Дослідження на замчищі будуть продовжені, адже зараз розкопками відкрито приблизно лише третину всієї площі, яку займала садиба гетьмана.

Сподіваємося на нові відкриття й знахідки, які допоможуть повніше розкрити світ, в якому відбувались історичні події, пов'язані з життям і діяльністю великого сина українського народу.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С. 681.

² Юра Р.О. Звіт про роботу слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР у с.Суботіві Чигиринського району Черкаської області в 1970 р. — С.12.

³ Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. — К., 1856. — С. 30.

⁴ Кілессо С.К. Будинок Богдана Хмельницького в Суботіві // Укр. іст. журн. — 1972. — № 7. — С. 106.

⁵ Куліш П.А. Сочинения и письма / Под редакцией И.Каманина. — К., 1910. — С. 118—126.

⁶ Кілессо С.К. Будинок Богдана Хмельницького.

⁶ Віноградська Л.І., Горішній П.А., Юра Р.О. Середньовічна кераміка із с.Суботів Черкаської області // Археологія. — № 50. — К., 1985. — С. 65.

⁷ Кучера М.П. Звіт про розкопки в Суботіві в 1991 р. // Науковий архів Інституту археології АН України. — С. 9.